

Kinczler Zsuzsanna

Felvilágosodás és istentisztelet — I.

A felvilágosodás hatása az egyház életére *Kinczler Zsuzsanna zenetanár, evangélikus kántor, a LFZE egyházzenei mesteriskolájának hallgatója. Az alábbi tanulmány részlet készülő disszertációjából.*

A felekezeti háborúk lezárulásával az egyháztörténet új szakaszába lépett. Az ortodoxia kora után —talán éppen ennek reakciójaként— a vallásos érdeklődés meggyengült. Új kultúra van kialakulóban, mely folyamatosan távolodik az egyháztól. Lassan maga az egyház is ennek az új szellemiségnek a hatása alá kerül.¹

Hogy ez a hatás milyen mértékben érvényesült az egyházban, az területenként változó volt. A német teológusok nagy része befogadta az új szellemi áramlatot. A protestantizmus erőteljes átformálódása megkezdődött, a teológia az ortodoxia korára jellemző egységességét elvesztette. Ennek következménye az a dogmatikai meggyőződés szerinti újabb széttagoltság, mely a teológusokat, lelkészeket, s ezen keresztül magukat a híveket is megosztotta.

A XVIII. század második felében és a XIX. század első felében azonban nem a felvilágosodás az egyetlen szellemi áramlat. Már a felvilágosodást megelőzően feltűnt Németországban a *pietizmus* erőteljes vallási áramlata, mely a XVIII. század második felében újra megerősödött, sőt 1814 után nyíltan szembefordult a felvilágosodás teológiájával. Másrészről a harcok *ortodoxia* is mindvégig jelen volt az egyház életében. Mégis a XVIII. századot a felvilágosodás erőteljes térnyerésével jellemezzük.

Az új szemlélet semmit sem fogad el, csak azt, ami emberi ésszel felfogható és megtapasztalható. Ez a *természetes rendszer*. Minden olyan történelmi jelenség, mely nem egyezik az értelem követelményeivel: elhajlás. Csak az igaz, ami általános érvényű. A kultúra szakít történelmi kapcsolataival: az egyházzal és a vallásssággal általában. Polgári kultúra van kialakulóban, mely harcot vív autonómiájáért, s a hagyományokkal és dogmákkal szakítani kíván. Bár a franciákkal ellentétben a német polgárság nem állt olyan szkeptikusan szembe az egyházzal, mégis sokat veszített egyházszeretéből, s a német polgárság is egyre távolabb került a hagyományoktól: vagy értetlenségből, vagy közönyből.

Megváltozott a társadalom szerkezete, s ezen belül a zenészeké, egyháziaké. Megváltozott az iskola és a templom viszonya. Ahol az állam és az egyház szétválása megvalósult, ott az új helyzet a zenész számára új pozíciót teremtett. Megváltozott a zenei és liturgikus hagyományozás.

¹ „A reformáció utáni egyháztörténet legfontosabb ténye ez a szellemi átrendeződés és az egyház kulturális megítélésében bekövetkező változás. Az átalakulás eszmei vonatkozása az olvasottabb rétegek körében végbemenő elfordulás az egyház transzcendens világnézetétől, valamint egy új, a hagyományos értékektől független világ- és életszemlélet létrejötté. Ezt a folyamatot nevezzük felvilágosodásnak”, Karl Heussi: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest 2000. 393.

Templom és iskola, kórusok

Az evangélikus egyházzene: a vasár- és ünnepnap i stentiszteleti zene, az esküvők, temetések és egyéb kazuáliák zenéje az iskolai kórusokra épített.

A latin iskolákban a zenének központi szerepe volt. A helyzet azonban a pietizmus terjedésével megváltozott. A pietista pedagógia már nem kedvelte annyira a zenét, mint elődei, a zene érzelmi és érzéki hatásától féltve a növendékeket. A tudományok fejlődésével, az új típusú gimnáziumok kialakulásával azonban a zeneoktatásban betöltött helye háttérbe szorult. Csökkent a zeneórák száma és fontossága. Az egyéb tanulmányok mellett a diákságnak nem maradt elég ideje sem a zenélésre. A templomi énekarban való éneklés sem számított többé előnynek. Aki muzikális volt, az inkább a templomon kívül kereste a zenélési lehetőségeket.

A változás különösen a *kurrendék*² körében követhető nyomon. A latin iskoláktól öröklött gyakorlat nem illik az új típusú iskolák pedagógiai elképzeléseihez, mert az effajta tevékenység rendszertelen oktatáshoz, s a növendékek korai önállósulásához vezet. Kiemelt helyen szerepelnek a kritikák között az egészségre ártalmas hatások, pl. közvetlenül az étkezés utáni éneklés, a hideg utcák stb. is. S mindez együttrvéve akadályozza a rendet és fegyelmet, s rossz hatással van a tanulmányi előmenetelre is.

*Némely nagyvárosban a szűk utcákon nyomasztó a levegő. Az erős italok, a por, s a mindezekkel együtt járó életstílus miatt nagyon kevés a jó, vagy a kimagasló diszkantista.*³

Ez azonban mindig is így volt. A valóság az, hogy változott az ízlés, s a polgárság már nem tartott igényt házai előtt a rendszeres éneklésre. A sokszor kissé vaskos szövegek, a vidám dalok sem divatosak már, s az új stílushoz

² Kurrende: Történetük a középkorba nyúlik vissza, ahol a latin iskola alsó osztályosaiból alakult kórust jelentette. Többnyire régimódi viseletben (fekete köpeny, kalap és iszák), vezetőjükkel („praefectus”, „praecentor”, „auditor”), meghatározott időpontokban, pénzért és más természetbeli juttatásokért az utcán („vicatim”) és köztereken, vagy házról házra vonulva („ostiatim”), vagy különleges alkalmakkor énekeltek. Nevük eredete valószínűleg a *corradere*, koldulni szóból fakad. Egy szőlásban énekeltek, s megkülönböztették magukat az istentiszteleti szolgálatot végző *chorus musicus*októl. A kurrendék istentiszteleten ritkán énekelhettek, ahol mégis, ott csak a kora reggeli, vagy a hétközi istentiszteletek alkalmával. Sok helyütt a kántor vezetése alatt álló kurrendék így készültek a későbbi, énekarba való bekapcsolódásra.

A humanizmus és a reformáció pártolta a *Musica circularist*, hiszen maga Luther is énekelte gyermekkorában kurrendeként Magdeburgban és Eisenachban, 1497 és 1501 között.

A 30 éves háborút követően szerepük lassan meggyengült, leértékelődött. (Szászországban például már csak szegény emberek temetésén énekelhettek.) A *chorus musicus*szal kiegészülve már ebben az időben gondot okozott a nagy fizikai és hangigénybevétel az ádventi, karácsonyi és újévi éneklések alkalmával. Mindez veszélyeztette az istentisztelet liturgikus szolgálatát.

A pietista körök sem támogatták, de a kurrendékre az igazi csapást a felvilágosodás és a racionalista pedagógia hozta. (Forrás: MGG, Supplement 1979)

³ Christian Karl Rolle: *Neue Wahrnehmungen zur Aufnahme der Musik*. 1784. (Rolle berlini kántor volt)

nem illenek a fiúkórusok sem. Így a felső szólamok éneklésére 1789-ben Rellstab⁴ már „arme Frauenzimmer”-eket javasol. A kurrendék ezzel fő bevételi forrásuktól estek el.

Az énekkarok („Kantorei”) szerepe az istentiszteleteken szintén visszaszorult, s ott is, ahol még szolgálatban álltak, nehézséget okoztak az új zenei stílus által támasztott magasabb technikai követelmények. A XVIII. század végére alig volt Németországban olyan kórus, mely magas színvonalon alkalmas lett volna a liturgikus funkciók betöltésére.

Kántorok, orgonisták, lelkészek

A kántorok korábbi magas társadalmi rangja megingott, szociális szerepük és értékük fokozatosan csökkent. A megelőző korokkal összehasonlítva képzettségük sokkal alacsonyabb szintű volt, ami azonban a tőlük elvártakkal és az egyházzene leértékelődésével függ össze. A kántoroknak és orgonistáknak nem kellett tudásukat bizonyítaniuk. A lelkészek és kántorok tudása és megbecsülése között egyre szélesedő szakadék támadt. A kántorok és orgonisták lassan a tanulatlan egyházi és egyéb templomszolgák szintjére csúsztak vissza. Maga a szó kántor „ein halber Schimpfname” írja Schlimbach⁵ 1805-ben.

A lelkészek zeneileg egyre képzetlenebbek voltak. Korábban az énekkarok nem pusztán a jövődő kántorait, de a jövődő lelkészeit is nevelték. Az oltári- vagy a szószéki szolgálat végzéséhez nekik is szükségük volt hangképzésre.

*A lelkész képzetlen és hamis hangon intonálja a kollektát, amire a gyülekezet a kántorral respondeál: éles, vágó hangon.*⁶

A lelkészek zenei továbbképzése sürgető feladat írja Schmidt már 1754-ben:

*... hogy a gyülekezetben, ha a kollektát éneklük, hangjuk úgy szóljon, mint egy harsona, s ne mint egy éji kürt.*⁷

S mi történt Lipcsében, abban a városban, ahol töretlenül élt a régi hagyomány, az ún. *katolisierender Form*?

Köztudott, hogy nálunk a legtöbb helyen a kollektá, a szereztetési igék, a Dominus vobiscum, a Gloria és az intonációk rezponzumokkal éneklendők. Hogyan lehet mégis az, hogy a legtöbb lelkész pocsek —miserable— énekes, s inkább vonnyítanak, mint énekelnek intonáció és kollektá helyett? Néhányuknál úgy tűnik, egyáltalán nincs is hangjuk, s számukra a moduláció teljesen ismeretlen fogalom. Némelyikük egyáltalán nem tud hangot megadni, visszaadni, vagy akár megtartani... Igaz ugyan, hogy a lelkész számára nem a legfontosabb az éneklés,

⁴ Johann Carl Friedrich Rellstab (1759–1813) berlini zenekritikus.

⁵ Georg Christian Friedrich Schlimbach (1759–1813) kántor, tanár. 1805-ben Berlinben dolgozott a *Berlinische Musikalische Zeitung* számára.

⁶ *Allgemeine Musikalische Zeitung*. 1805.

⁷ *Musico-Theologia*. Bayreuth und Hof 1754.

*de ez ad bene esse hozzá tartozik... Miért nem énekelnek tehát az iskolákban és egyetemeken, s miért nem szereznek alapvető ismereteket a vokális zenében, ha a hangszeresben nem is?*⁸

A lelkészek liturgikus szabadsága

A XVIII. század folyamán azonban nem csak az egyházi élet szorult háttérbe, hanem maga az egyház. A kor természeti törvényeket követő életszemlélete számára csak egy fensőbbség létezett: maga az állam. A felvilágosodás állam-egyházban gondolkodott. A gyülekezeteket alkotó egyéni hívó lelkek így az államhoz tartoztak. Ahová ez az új életszemlélet beköltözött, ott a szigorú egyházi szabályok vagy jelentős változáson mentek keresztül, vagy teljesen meg is semmisültek. Az abszolutista uralkodók nagyobb hatalomra tettek szert az egyház felett, de az „*ius liturgicum*” végső soron mégis az egyház kezében maradt, azaz —e korra jellemzően— gyakorlatilag a gyülekezetek kezében.

*Az egyes gyülekezetek soha nem voltak olyan szabadok, mint ebben a korban. De soha nem vált ennyire nyilvánvalóvá az sem, hogy a lelkész a gyülekezet ura.*⁹

Az ortodoxia szilárd szabályokat vezetett be, melyek áthágását szükség esetén rendőri erővel torolta meg. A felvilágosodás korában változott a helyzet, mivel a tartományi és városi hivatalok egyre távolabb kerültek az egyháztól. Maguk a szuperintendensek is azon az állásponton voltak, hogy az istentisztelet felépítésének és rendjének meghatározása a lelkész joga. Ahol a lelkészek nem élvezték „*in liturgicis*” a teljes szabadságot, ott a kisebb változtatásokat a gyülekezettel egységben kellett végrehajtaniuk, míg a nagyobb változtatásokat a „*Synode*” hagyta jóvá.

Senki sem kérdőjelezte azonban meg az ágendákban leírt liturgikus formulák megváltoztathatóságának jogát, sőt a szükségességét sem. Nem pusztán elfogadták, hanem célul tűzték ki a liturgia megváltoztatását, a liturgiát az adott kor elvárásaihoz kell igazítani elv következetes végrehajtásával. Az egyházi vezetők két szempontot tartottak csak szem előtt a változtatások elbírálásában: ne tűnjön teljesen újnak, illetve a gyülekezetek maguk panaszt ne emeljenek. Így jutottak el lassan addig a pontig, amíg már alig volt lelkész Németországban, aki a régi rendet követte volna. A lelkészek többsége lassan, egymás után hagyta el a régi formulákat, először csak változtatva őket, majd saját, vagy másoktól kölcsönvett formulákkal helyettesítve azokat. Olyan gyülekezet, aki lelkésze ellen a változtatások miatt hivatalosan panaszt emelt volna —ha a lelkész óvatosan és körültekintően járt el— nem volt. A feljegyzésekből azonban az derül ki, hogy a vidéki, főleg a falusi gyülekezetek a szuperintendenseknél kevésbé voltak toleránsak.

Folytatjuk

⁸ *Wöchentliche Nachrichten*. Lipcse 1766.

⁹ *Zeitschrift für Theologie und Kirche*. XVI. kötet.